

Wim Jurg

Nieuw Rome

Het bijna moderne Oost-Romeinse rijk
van de vijfde en zesde eeuw

Inhoud

Vooraf	7
I De lange stabiele regering van Theodosius II en misschien wel vooral Pulcheria	11
Constantinopel of de lof voor de kundige ambtenaar	13
Het hervormde Romeinse rijk van Diocletianus en Constantijn	18
Een dynastie van keizerinnen, met een eigen titel	22
Een wonderlijk stel	28
De Hunnen	34
De Hunnen en het Perzische rijk	40
Theodosius sticht een universiteit	45
Theodosius verzamelt wetten	52
Het project van Pulcheria	58
Een keizerin in Jeruzalem	64
Pulcheria's laatste zet	70
II Een gehalveerd, welvarend rijk	79
Nog niet het einde van het oude Rome	81
De grote en de kleine Leo	88
De keizer van twee termijnen	97
Het Romeinse christelijke gemenebest	104
Ariadne en Anastasius	108
III De keizer die niet van ophouden wist	113
De zesde eeuw	115
Justinus, Justinianus, Theodora	120
Justinianus verzamelt wetten en wil perfectie	125
Justinianus wil geen afwijkingen	129
Nika en de Wijsheid	132
De ene eeuwige vrede om de andere te verbreken	139
De wetten zijn af maar toch ook weer niet	145

De oorlog valt tegen en dan komt de pest	150
De keus van Justinianus	157
Kerkscheuring	160
De imperfecte keizer	168
IV Epiloog en toegift: Het bezoek van Gregorius	175
De gemiste kans	177
Twee keizers en een keizerin, allen arm	182
Een nieuwe pauselijke gezant	187
Toegift: De regel voor herders	195
Bronnen en moderne boeken	200
Over de spelling	215
Register	216
Herkomst afbeeldingen	221

Vooraf

Wanneer was het Romeinse rijk op zijn best? Toen het een republiek was? Ja, zeiden bijvoorbeeld de leiders in de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog, de Romeinen hadden zelfs stemrecht, zo willen wij het ook. De Amerikaanse revolutionairen vonden het geen probleem dat het stemrecht in de Romeinse republiek niet gold voor vrouwen of slaven, ze regelden het precies zo in hun eigen republiek. Reden voor meer zorg zagen ze in de ondergang van de Romeinse republiek in eindeloze burgeroorlogen. Stel eens dat ons dat ook overkomt en wij net als Rome eindigen met een keizer?

Of was het hoogtepunt de tweede eeuw na Christus, toen de Romeinse wereld rond de Middellandse Zee onder verstandige keizers een nog altijd ongeëvenaarde tijd van vrede beleefde? Maar aan de grenzen van het rijk was het niet steeds vredig en een groot deel van de bevolking bleef arm of slaaf. Desondanks, als je gaat vergelijken met andere eeuwen, is het rijk van de tweede eeuw een logische keus. Toch is er nog een kandidaat: het Oost-Romeinse rijk van de vijfde eeuw en het eerste deel van de zesde.

Over dat rijk gaat dit boek. Het completeert mijn kleine serie over de late oudheid. Ik schreef eerder over de vierde eeuw, toen het christendom de staatsgodsdienst van het Romeinse rijk werd. En over de zevende eeuw, waarin de eenheid van de Middellandse Zee werd verbroken en de landen met een christelijke staatsgodsdienst gezelschap kregen van een nieuw rijk met de islam als staatsgodsdienst. Daarmee had ik over het begin en einde van de late oudheid geschreven, maar er tussenin zat nog iets: de tijd waarin het westelijke Romeinse rijk verkrumelde tot er niets van over was, terwijl de oostelijke helft van het Romeinse rijk krachtiger en welvarender werd en liet zien hoe het hele Romeinse rijk had kunnen worden.

Mijn eigen belangstelling voor dit rijk begon voor ik er wetenschappelijke studies over ging lezen. In het midden van de jaren zeventig, we hebben het nu over de twintigste eeuw, gingen mijn geliefde en ik op

vakantie naar Griekenland. Het kolonelsregiem daar had net plaatsgemaakt voor een parlementaire democratie. We bezochten Mistras, een ruïnestad op de Peloponnesus waar na de Turkse verovering van Constantinopel in 1453 het Oost-Romeinse rijk nog zeven jaar voortleefde voor de Turken ook daar verschenen. Tussen de ruïnes woonden in de twintigste eeuw nog steeds nonnen. Ik zag voor me hoe ze daar al die eeuwen voor het welzijn van de keizer waren blijven bidden terwijl er al lang geen keizer meer was. Interessant, dacht ik, dat Oost-Romeinse rijk. Daarbij bleef het een tijdje. Tien jaar later las ik de roman *Count Belisarius* van Robert Graves, splend in het Oost-Romeinse rijk van de zesde eeuw. Opnieuw dat rijk, en bij Robert Graves ging het niet over het treurige einde in de vijftiende eeuw maar over de vreemde tijd tussen ‘de oudheid’ en ‘de middeleeuwen’. Waarom wist ik, terwijl ik nota bene geschiedenis had gestudeerd en een liefde voor de oudheid had, zo weinig van die tussenperiode? Ik kwam erachter dat er zelfs een naam voor bestond, de late oudheid. Na Robert Graves was er geen houden meer aan, wilde ik er alles over lezen en begon mijn liefde voor de oudheid te verschuiven naar de late oudheid.

In mijn andere boeken over de late oudheid heb ik vooruitgeblikt naar en teruggeblikt op het Oost-Romeinse rijk van de vijfde en zesde eeuw. Het wordt tijd er een boek over te schrijven. Het is verleidelijk om dan alle aandacht te geven aan de intriges en de machtsconflicten aan het hof in Constantinopel, want die waren er, en soms zal ik er ook heus wel wat over zeggen, maar daaronder was iets veel interessanter aan de hand. Er was een structuur geschapen die niet meteen uit elkaar viel door machtsstrijd aan en rond het hof, het rijk had stabiele fundamenten gekregen die in de vijfde eeuw zelfs nog werden versterkt. Wat daar groeide zou je in vergelijking met de meeste andere staten in de oudheid of de middeleeuwen modern kunnen noemen, of op weg naar modern. Tot in de zesde eeuw een keizer verscheen, Justinianus, die oppervlakkig gezien het rijk naar nieuwe grootheid leidde, maar ondertussen ondermijnde hij de fundamenten. Hij was de keizer die niet van ophouden wist, zoals een veel latere opvolger het formuleerde. En Justinianus had ook nog eens pech.

Nog twee opmerkingen voor het verhaal begint. Net als in de andere boeken volgt aan het slot een hoofdstuk over de bronnen en de moderne studies, waarin ik ook de herkomst van de citaten noem. De schaarsheid

aan bewaard gebleven bronnen maakt dat ik weer vaak woorden als ‘waarschijnlijk’ en ‘voor zover bekend’ zal moeten gebruiken. Voor de vijfde eeuw speelt in het bijzonder dat we het moeten doen zonder de hulp van een belangrijke niet-kerkelijke historicus uit de tijd zelf. In de vierde eeuw was er Ammianus Marcellinus en in de zesde gaan we Procopius tegenkomen, al brengt die zijn eigen problemen met zich mee. Voor de vijfde eeuw hebben we vooral de christelijke geschiedschrijvers die als ambitie hadden om kerkgeschiedenissen of christelijke wereldkronieken te schrijven, waar niets tegen is, alleen beoordeelden ze politici vaak alleen op hun standpunt in de christelijke meningsverschillen. Bovendien, en dat maakt het pas echt lastig, leefden de meeste van deze schrijvers veel later. De andere waarschuwing is de gebruikelijke over de tijdrekening. De mensen toen, hoe christelijk de grote meerderheid inmiddels ook was, telden niet vanaf de geboorte van Jezus Christus. Ze verwezen in hun jaartelling nog op de oude manier naar de namen van de voor dat jaar benoemde consuls of naar de wettelijk vastgelegde belastingperioden, de indicties. In Constantinopel werd soms al een christelijke tijdrekening gebruikt, maar die begon bij de schepping. Ik zal het gewoon over de vijfde en zesde eeuw hebben, maar zelfs als ik dat in goed Latijn of Grieks had gedaan zou ik in de vijfde en zesde eeuw niet zijn begrepen.

I.

De lange stabiele regering
van Theodosius II en misschien wel
vooral Pulcheria

Constantinopel of de lof voor de kundige ambtenaar

In 395 na Christus stierf de laatste keizer van het hele Romeinse rijk, Theodosius I. Formeel was hij dat maar kort. Veel langer was hij, hoewel afkomstig uit Spanje, keizer van de oostelijke helft, maar ook toen al had hij een periode de feitelijke leiding over het hele rijk. Een krachtige man. Na zijn dood werd het rijk administratief verdeeld tussen zijn twee zonen, Honorius en Arcadius, jongens nog, met elk een eigen hofhouding, de eerste kreeg het westen en de tweede het oosten. Zulke bestuurlijke verdelingen waren er in de voorgaande eeuw veel vaker geweest, maar deze groeide snel uit tot een politieke opdeling. De jongens konden in het begin nog goed met elkaar opschieten, hun hofhoudingen niet. De scheiding tussen west en oost was niet volledig, in theorie bleef het rijk één, de beide hofhoudingen overlegden soms nog steeds over wetswijzigingen en de benoemingen van consuls, er waren zelfs enkele gezamenlijke militaire expedities, maar een scheiding was het.

Het westelijke hof was eerst in Milaan gevestigd, vanaf 402 in Ravenna. Het oostelijke hof had Constantinopel als residentie. In de vierde eeuw hadden de keizers wisselende residenties, ze gingen regelmatig op pad en namen dan de belangrijkste ambtenaren met zich mee in hun reishof, vaak voerden ze persoonlijk hun legers aan. Vanaf 395 was dat voorbij en bleven de keizers op zomeruitjes en jachtpartijen na in hun hoofdstad. De kindkeizers konden eerst niet veel anders, vervolgens werd het de gewoonte. In Constantinopel werden de keizers en keizerinnen mysterieuze halfgoden die diep in hun enorme paleis de wereld bestuurden. In Milaan en Ravenna probeerden de westelijke keizers en keizerinnen dat ook, maar daar liep de geschiedenis anders.

Tot halverwege de vijfde eeuw waren de keizers in zowel het westen als het oosten nakomelingen van Theodosius I, of aangetrouwden van nakomelingen. Ook toen Theodosius' zoontjes ouder werden hielden ze hun eventuele leiderschapskwaliteiten goed verborgen. Dat werd vooral een probleem in het westen, nadat eerst de Germaanse Visigoten Italië binnenvielen en vervolgens op waarschijnlijk de oudejaarsdag van 406

grote groepen andere Germanen, en niet-Germaanse groepen, de Rijn overstaken en zich in Gallië en Spanje vestigden. Het westelijke rijk was na 406 vooral bezig met overleven, maar de westelijke keizer Honorius had meer aandacht voor zijn kippen dan voor de Germanen, zelfs toen in 410 de Visigoten Rome belegerden en het ten slotte ook innamen. Honorius stierf in 423, daarna kwam de feitelijke macht in het westen bij het derde en jongste kind van Theodosius, Galla Placida. Zij was wel krachtig, maar kon al niet veel meer doen dan goede generaals aanstellen en nog enige orde houden door verdragen met de Germanen te sluiten. Na haar dood in 450 was het snel gedaan. Haar zoon overleefde haar nog vijf jaar, daarna volgde een rij van kort regerende westelijke keizers, tot in 476 de laatste op zijn vijftiende door een Germaanse generaal met vervroegd pensioen werd gestuurd.

Arcadius, Theodosius' erfgenaam in het oosten, stierf al in 408. Hijzelf kon de machtsstrijd binnen zijn hofhouding niet onder controle houden, maar had het geluk dat in zijn laatste jaren een kundige hoge ambtenaar de overhand kreeg, Anthemius. Kleinzoon van een andere hoge ambtenaar, die zelf de zoon van een worstenmaker was. Anthemius hield de feitelijke leiding tot zijn eigen dood in waarschijnlijk 414. Onder hem begon in Constantinopel een lange periode van stabiel bestuur. De zoon en dochter van Arcadius, Theodosius II en Pulcheria, de machtigste Romeinen in de eerste helft van de vijfde eeuw, waren bij de dood van hun vader ook nog maar kinderen. Dankzij Anthemius kregen ze wat langer de tijd voor ze zelf de beslissingen moesten nemen. Niet dat de nieuwe kindkeizer en zijn zus altijd blij waren met Anthemius, zeker de zus niet, maar in elk geval lieten ze hem zijn werk doen. Anthemius zorgde voor rust, efficiëntie en daadkracht in het bestuur. Ook in de verdediging tegen 'de barbaren', want het oosten werd geconfronteerd met zijn eigen binnenvallende Germanen, en met de Hunnen en andere volken. Mede dankzij bestuurders als Anthemius bleven de Romeinen in het oosten meestal de bovenhand houden.

Misschien wel Anthemius' belangrijkste bijdrage aan de verdediging waren de nieuwe stadsmuren van Constantinopel, twee kilometer buiten de oude muur van keizer Constantijn de Grote. Constantinopel was tussen 324 en 330 op Constantijns bevel gebouwd aan de westelijke kant van de zeestraat de Bosporus waar al eeuwen de Griekse stad Byzantion lag, in het Latijn Byzantium. Bescheiden als hij was noemde

Constantijn de stad naar zichzelf en hij leidde in 330 persoonlijk de inwijding. Ruim een halve eeuw boden Constantijns muren meer dan genoeg ruimte voor de toestroom van inwoners. In 330 zal Constantinopel een bevolking van 30.000 hebben gehad, helemaal niets vergeleken met Rome. Rome had onder de eerste keizer Augustus als eerste stad in de wereld een miljoen inwoners gekregen en dat enorme aantal tot in Constantijns tijd volgehouden. Maar in het begin van de vijfde eeuw had Constantinopel al tussen de 200.000 en 300.000 inwoners, die steeds vaker buiten Constantijns muur moesten gaan wonen. De nieuwe muren boden zoveel plek voor woningbouw dat er ook ruimte was voor grote moestuinen tussen de oude en de nieuwe muren, voorlopig. Bovenal waren de nieuwe muren het krachtigste wat de wereld toen en nog heel lang te bieden had in stadsverdediging: een dubbele muur, met brede droge grachten ervoor en ertussen, en op korte afstanden van elkaar enorme verdedigingstorens. Een deel staat nog steeds overeind. Ze werden bekend als de muren van Theodosius II, maar feitelijk zijn het de muren van Anthemius. Anthemius begon het werk in waarschijnlijk 404, tijdens de regering van Arcadius, en heeft in 413 nog net de voltooiing meegemaakt. Constantinopel had al het voordeel van de superieure ligging, met aan drie zijden breed water en voor de zekerheid ook nog zeemuren. Aan de vierde zijde kwamen nu de superieure nieuwe landmuren. Zolang ze maar werden onderhouden en bewaakt was Constantinopel een niet in te nemen stad, tot in de vijftiende eeuw de introductie van het kanon de oorlogvoering veranderde. Dat was geen misselijk voordeel voor het Oost-Romeinse rijk. Als het niet anders kon liet je de aanvallers tot aan de muren komen en na een tijdje dropen ze dan vanzelf teleurgesteld af.

Veel van de belangrijke bouwwerken van Constantinopel stonden er, in elk geval in eerste versie, meteen al in 330. De twee allerbelangrijkste waren het keizerlijke paleis en het hippodroom, de paardenrenbaan. Het paleis was een groot complex van gebouwen en tuinen voor de keizerlijke familie, de hofhouding en een deel van de ambtenaren in de zuidoosthoek van de stad, op hellingen achter de zeemuren. Het paleis had een eigen haven. En een eigen wateraanvoer. In de vierde en vijfde eeuw werden er aquaducten vanuit de westelijke heuvels naar de stad gebouwd, eentje werd uiteindelijk 120 kilometer lang, die brachten het water naar overdekte of ondergrondse cisternen en een

van de aquaducten had een aftakking naar het paleis. Als een vijand de aquaducten blokkeerde hadden het paleis en de stad nog heel lang watervoorraden in de cisternen. In vermoedelijk de eerste helft van de vijfde eeuw werd op het paleisterrein ook een sportveld aangelegd waar paleisbewoners een van de Perzen overgenomen vorm van polo konden spelen, ruiters moesten met een stok, misschien voorzien van een net zodat je kon gooien, een bal in een doel zien te krijgen. Het enorme hippodroom voor de simpelweg zo hard mogelijk rennende paarden, met een ruiter of aangespannen voor een wagen met een menner, lag aan de landzijde van het paleis, er tegenaan. Er was een gang waardoor de keizer rechtstreeks van het paleis naar de keizerlijke loge in het hippodroom kon lopen om zich, zij het nog steeds mysterieus ver weg, te tonen aan het volk. Ook de eerste kerken stonden er in 330, al is niet altijd duidelijk wanneer precies aan een bepaald kerkgebouw werd begonnen. Er waren eveneens tempels voor de oude goden, gespaard toen veel van het oude Byzantium werd gesloopt om ruimte te maken voor de nieuwe stad. Constantinopel was in 330 geen volledig christelijke stad. Het was in 330 ook nog niet 'het nieuwe Rome'. De stad werd door Constantijn gebouwd als de nieuwe hoofdstad van de oostelijke helft van het Romeinse rijk, daarvoor was Nicomedia de oostelijke hoofdstad geweest, het huidige Turkse Izmit. Toch kreeg Constantinopel al snel na de stichting twee voorrechten die verder alleen Rome had: Constantinopel kreeg een eigen senaat, voorlopig nog niet heel belangrijk. En de burgers van Constantinopel kregen net als die van Rome het recht op gratis graan, aangevoerd door de staat, in het geval van Constantinopel vooral uit Egypte. Mede daardoor groeide het aantal inwoners in de vijfde en zesde eeuw nog verder, waarschijnlijk waren het er voordat in de jaren veertig van de zesde eeuw de pest uitbrak zo'n half miljoen.

Constantijn zou het beslist hebben toegejuicht dat de door hem gebouwde stadsmuur vervangen werd door de nieuwe dubbele muur. Jammer dat zo'n sterke verdediging kennelijk nodig was geworden, in Constantijns eigen tijd kon je de barbaren ver genoeg uit de buurt houden, maar dat zijn stad al zoveel inwoners had! Later in de vijfde eeuw kwam er nog een extra muur op 65 moderne kilometers naar het westen, waar de landtoegang naar de stad 6 kilometer breed is. Die muur bleek niet goed te verdedigen en werd uiteindelijk weer verlaten.

Effectiever was het om langs de stad zelf de zwakke plekken in de zeemuren te versterken. Aan de landmuren van Constantinopel viel weinig meer te verbeteren, die deden meer dan duizend jaar hun werk dankzij de ambtenaar Anthemius.